

XALQLARIN ÖZ MÜQƏDDƏRATINI TƏYİN ETMƏSİ PROBLEMI İŞIĞINDA “XALQ” ANLAYIŞINA TƏKLİF EDİLƏN YENİ YANAŞMA

Siyavuş Bağirov*

Xülasə

Məqalənin predmetini təşkil edən xalqların öz müqəddəratının təyin edilməsi hüququ ədəbiyyatda geniş təhlil edilən və barəsində yüzlərlə məqalələr yazılan bir mövzu olsa da, hələ də bu hüququn kifayət qədər mücərrəd olmasından irəli gələn problemlər qlobal və regional miqyası ilə seçilir. Bunu nəzərə alaraq, məqalədə “xalq” anlayışına münasibətdə əvvəlcə ənənəvi yanaşma göstərilir, daha sonra təklif edilən yeni və kompleks metod konkret müddəalarla ortaya qoyulur. Məqalənin gedişində son illərin aktual hadisələrindən, müxtəlif məhkəmə işlərindən və elmi nəşrlərdən istifadə edilmişdir. Nəticəvi hissədə isə yanaşma təhqidlərə açıq elan edilir və təkmilləşdirmənin hər bir dövrdə labüdlüyü vurğulanır.

Açar sözlər: *öz müqəddəratını təyin etmə, Vudro Vilson, 14 prinsip, Kosovo qərarı, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, muxtariyyət.*

Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi XX əsrdə bir sıra siyasi hadisələrdən sonra (xüsusilə də kolonialist siyasət ilə mübarizədə) öz aktuallığının zirvəsini yaşasa da, indiki əsrdə də öz fenomenliyini qoruyub saxlayır. Dünya miqyasında artan münaqişələr və bu cür münaqişələrin arxa fonlarının təhlili zamanı (məsələn, Fələstin-İsrail) xalq amilinin bir çox hallarda həlledici olduğunu görə bilərik.

Şərqi Avropa və Cənubi Qafqaz regionu bu cür mövzuların tədqiq edilməsi üçün canlı nümunədir. Əfsuslar olsun ki, bir sıra hallarda xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipindən sui-istifadə edilir və bu hüquq müxtəlif hərbi müdaxilələr üçün “legitim əsas” qismində çıxış edir. Adətən, bu problemlərin kökündə “xalq” anlayışına olan yanaşmanın fərqi və ya məqsədli şəkildə yanlış təfsir dayanır ki, çox zaman *xalq* və *əhali* terminləri bir-biri ilə səhv salınır.

Yaxın tarixə nəzər yetirsək, SSRİ-dən miras qalmış bir sıra münaqişə ocaqlarında bənzər halların şahidi ola bilərik. Sevindirici haldır, artıq Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağ problemini həll etdiyindən ölkəmiz bu cür konfliktlərdən azaddır. Lakin Gürcüstan, Moldova və Ukrayna kimi nümunələr göz qabağındadır. Əgər Gürcüstan və Moldova torpaqlarında bir sıra separatçı dövlətlərin¹ yaradılması bir dəfə baş vermişdisə, Ukraynada torpaqlarına müdaxilə 8 illik fərqlə iki dəfə baş vermişdir. Bunlardan birincisi, 2014-cü ildə Krımın Rusiyaya birləşdirilməsi, ikincisi isə məntiqi davamı kimi Ukrayna Respublikasının 4 vilayətində (Zaporojiya, Donetsk, Luqansk və Xerson) keçirilən və Qərbdə *sham elections* adlanan referendum idi. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Krımın Rusiyaya birləşməsi prosesini də 4 vilayətdən ayırmaq lazımdır. Çünki Krımda XVIII əsrin sonlarından etibarən ruslaşdırma tədbirlərinin nəticəsində rus əhalisi, yaxud daha düzgün

---

* Bakalavr, Bakı Dövlət Universiteti

¹ Bu məqalədə tanınmayan rejimlər barəsində “dövlət” kəliməsindən istifadə edilməsi şərti xarakter daşıyır.

ifadə etsək, rusdilli əhali çoxluq təşkil edib. Məsələn, hələ 2002-ci ildə nəşr edilmiş bir məqalədə Cənubi və Şərqi Ukrayna vilayətlərində rus faktorunun güclü olması, Krımda isə dinlərarası və millətlərarası vəziyyətin daha kəskin olması təsbit edilmişdi. [1, s.64] Bu bizə imkan verir ki, Krımdan fərqli olaraq 2022-ci ildə ilhaq edilmiş 4 vilayətdə ruspərəst insanların sayının azlıq təşkil etməsi qənaətinə gələk. Digər bir fərq isə Rusiyanın Krımın öz ərazisi olmasını açıq şəkildə bəyan etməsi və Qərbin Donbasla müqayisədə buna qane olması idi. Donbasda iki dövlət (Luqansk Xalq Respublikası və Donetsk Xalq Respublikası) formalaşdırmaqla Rusiya əsində iki istiqamət üzrə hüquqi və siyasi balansı öz xeyrinə saxlaya bildi: *Birincisi*, Donbasda Krımdan fərqli olaraq əməliyyat şəraitinin olması və bunun asan bəhanəyə çevrilməsi, *ikincisi*, bu iki dövləti 2022-ci ilədək həm tanımayaraq, həm də öz tərkibinə daxil etməyərək “Donbas xalqı” və ya “Luqansk xalqı” və “Donetsk xalqı” terminin formalaşması üçün sözügedən “xalq”ların öz azadlığı üçün müqavimət göstərməsi görüntüsü yaratdı. Hətta regionlarda keçirilən referendumlardan sonra Rusiya əraziləri birbaşa öz tərkibinə qatmayaraq fərqli strategiya izlədi. Prezident V.V.Putinin 21 fevral 2022 tarixli 71 və 72 nömrəli fərmanları ilə Luqansk və Donetsk Xalq Respublikaları Rusiya tərəfindən müstəqil dövlət kimi tanındı [2; 3]. Daha sonra 29 sentyabr 2022 tarixli 685 və 686 nömrəli fərmanlarla [4; 5] tanınmalar Zaporojiya və Xerson vilayətlərinə şamil edildi. Bunlardan sonra birləşmə (accession) müqaviləsi bağlandı və Dövlət Duması müqaviləni ratifikasiya edərək qanunlar qəbul etdi. Onlara istinadən, sözügedən 4 ərazinin Rusiyanın tam tərkibinə daxil olması üçün 2026-cı ilin 1 yanvarınadək keçid dövrü müəyyən edildi. [6]

Məhz bu cür hadisələrin baş verməsi və Ukraynanın 4 vilayətində referendum keçirilməsi xəbərinin yayılmasından sonra növbəti addımları təxmin etməyin çətin olmaması bizdə bu mövzu üzrə tədqiqat aparmaq həvəsi yaratdı. Çünki hüquqdan sui-istifadənin yolverilməzliyi prinsipi yuxarıda qeyd edilmiş nümunələrdə dəfələrlə pozulmuşdur. Bu tədqiqatda məqsədimiz “xalq” termininə daha konkret və adil yanaşmanı ortaya qoymaqdan ibarətdir. Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququnun təbiətindən irəli gələn mücərrədlik onun müxtəlif subyektlər tərəfindən müxtəlif cür təfsiri ilə nəticələnir. Xüsusilə də Rusiya Federasiyası kimi professional təfsirçilərin olması diqqətə alınarsa, bu hüququn tənzimlənməsi daha da konkretləşməli, beynəlxalq hüquq səviyyəsində kriteriyalar müəyyənləşdirilməlidir.

Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ barədə tədqiqatların məhsuldar nəticələrə çatması üçün, zənnimizcə, həll etməli olduğumuz ilk problem “xalq” anlayışına toxunmaq, onu vətəndaşlıq, millət, əhali, etnik azlıq və bu kimi ifadələrdən fərqləndirməkdir. Hesab edirik ki, yalnız bundan sonra “müqəddərat” ifadəsi düzgün kontekstdə dərk edilə bilər.

Son olaraq, xalqların müqəddəratını təyin etmə hüququ siyasi amillərlə sıx bağlıdır. Bu cür ayrılmaz əlaqə sadəcə hər bir dövlətin öz ərazi bütövlüyünü qoruması ilə bağlı deyil, eyni zamanda dövlətlər müttəfiqlik və ya dostluq münasibətlərinə xələl gəlməməsini planlayır. O cümlədən, dövlətin daxili problem-

ləri onun xarici siyasət istiqamətlərinə təsirsiz ötürür. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Kosovonu, Şimali Kipri müstəqil dövlət olaraq tanımır. Bunun səbəbi isə Azərbaycanın bənzər problemdən illərlə əziyyət çəkməsi idi. Azərbaycan Kosovo, Şimali Kipr və ya bənzər tanınmamış qurumu rəsmi olaraq tanısa, beynəlxalq aləmdə Dağlıq Qarabağı da tanımaqla əlaqədar siyasi təzyiqlə və tənqidlə üzləşə bilərdi. Sözügedən tənqidlər beynəlxalq hüququn digər subyektlərinə də yönələ bilər. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Kosovoya münasibətdə adət ediləndən fərqli mövqe nümayiş etdirməsi buna nümunədir. [7, s. 275]

a. Klassik metod

Ədəbiyyata nəzər yetirsək, xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququnu tədqiq edən bir sıra müəlliflər “xalq” terminini izah etməyə cəhd edərkən bir çox hallarda ənənəvi üsuldan istifadə edirdilər. Məsələn, onlar izaha başlamaq üçün ortağ din, mədəniyyət, siyasi mühit və bu kimi fərdləri yaxınlaşdıran amilləri diqqət mərkəzinə qoyaraq xalqın formalaşmasını bir proses hesab edir, onun məhsulu kimi isə müəyyən, daxili cəhətdən əlaqəli insan kütləsini xalq adlandırırlar [8, s.28, 68; 9, s.184; 10, s.20-34]. Biz bu cür fikirlərin yanlış olduğunu iddia etmirik, fikrimizcə, məsələyə bu formada yanaşmanın problemi ondadır ki, bəhsi keçən tarixi-antropoloji sadalama həm nəzəri, həm də XXI əsr reallıqlarına uyğun şəkildə həll üçün kifayət etmir. Həmçinin fərqli nəticələrin, bəzən isə paradoksların yaranmasına gətirib çıxarır. Məsələn, buna diqqət yetirək: *Əgər müəyyən dini, tarixi və digər kriteriyalara cavab verən insan kütləsi – xalq öz gələcəyini təyin etmək hüququna malikdirsə, onda bu kütlə özünü məhv etmək hüququnu və ya başqa bir xalqı məhv etmək hüququnu əlində saxlayırmı? İnsan hüquqları nöqtəyi-nəzərdən “fərdin hüququ başqasının hüququnun başladığı yerdə bitir” prinsipinə uyğun olaraq bir xalqın başqa bir xalqı məhv etməsinin hüquq olmamasını asanlıqla dərk edə bilərik. Bəs xalq özü-özünü? Nəzəri olaraq xalq özünü bu və ya digər formada məhv etmək istəyirsə, münasibət necə olmalıdır? Axı həqiqətən də, müəlliflərin yazdıqları kimi - bu insan kütləsi müəyyən dəyərləri qəbul etmiş, müəyyən nəsnələrə kollektiv gözlə baxmış və xalq marağını öz marağından üstün tutmuşdur. Belə olduğu halda, əgər xalq özünü məhv etmək istəyirsə və belə hərəkətləri fərdin marağından üstün tutursa, onda necə? Fərd buna əməl etməlidirmi?*

Əvvəlki abzasda “məhv” dedikdə təkcə özünü fiziki olaraq məhv etməni nəzərdə tutmurduq. Burada “məhv” - biz onu belə adlandırırıq – xalqın özünü psixoloji olaraq məhv etməsi də ola bilər. Məsələn, əgər xalq özünü başqa bir xalqın/dövlətin tərkibində görmək istəyirsə və müvafiq assimiliativ addımları qəbul edirsə, zənnimizcə, bu da məhv kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki müasir dövrün reallığına uyğun olaraq qeyri-fiziki məhv sadəcə bu formada gerçəkləşə bilər. Digər dövlətlərin hücumu, basqın, təbii fəlakət kimi amillər xalqın bir hissəsini məhv edə bilsə də, xalqı bütövlükdə aradan qaldırmış olur – çünki həmin xalqın azsaylı nümayəndələri, prezumpsiya edirik ki, digər dövlətlərin də

ərəzində məskunlaşmışdır və global mühitin imkanları ilə məlumat əldə etmə və ötürmə qabiliyyətini itirmiş deyillər.

“Məhv” ifadəsinə geri qayıtsaq, hələ məqalənin giriş hissəsində verdiyimiz örnəkləri yenidən irəli sürmək istərdik: İddia edilən “Donbas”/ “Donetsk” / “Luqansk” xalqı da bənzər hərəkətlər edərək özünü Rusiyaya və rus xalqına assimilyasiya etmək istərsə, necə davranılmalıdır? Halbuki, əgər “Donbas” xalqının bir xalq üçün zəruri olan bütün əlamətlərə malik olduğunu təsəvvür etsək, onda həqiqətən də, ortaq dəyərlərə malik Donbaslı insanların belə bir imkanı var ki, özlərini məhv etsinlər.

Digər bir yandan xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüquq-prinsipinin əsas ziddiyyətdə olduğu prinsip dövlətin suverenliyi və ərazi bütövlüyüdür. Əgər klassik metodla məsələyə yanaşsaq, hər hansı A ölkəsinin B regionunun əhalisi özlərinə “B xalqı” adını verməklə A-dan müstəqillik tələb edə bilirlər. Onlar həm müxtəlif fərqləndirici hərəkətlər edə (məsələn, özlərinin bayraqlarını yarada, konstitusiya qəbul edə və s.), həm də sadəcə olaraq özlərini A-nın tərkibində görmək istəmədiklərini bəyan edə bilirlər. Bununla yanaşı, “B xalqı” özlərini A xalqının bir parçası kimi görmədiklərini, zülmə məruz qaldıqlarını iddia edə bilirlər, hansı əslində bunlar həqiqət payı olmayan məlumatlardır. Klassik metodun çatışmazlıq tərəfi də bundadır ki, birbaşa xalqın tərifinə başlamaqla əvvəldə bəzi boşluqlar buraxılır. Xüsusilə də dövlətin ərazi bütövlüyünə münasibətdə yekcins yanaşma ortaya qoymaq çətinləşir. Bunun da səbəbi qismində həm siyasi faktorlar, həm də “xalq” termininin sistemli izahındakı boşluqlar çıxış edir. Zənnimizcə, yanaşma dəyişməlidir.

b. Təklif etdiyimiz yeni və daha kompleks metod

Biz “xalq” ifadəsinin ümumi kontekstdə qeyri-müəyyənlik əlamətindən başlamaq istərdik. Hər nə qədər konstitusiyalarda² bu anlayışa az və ya çox münasibət bildirilsə də, formal əlamət asanlıqla aşılabilmə xarakterinə malikdir. Məsələn, əvvəldə verdiyimiz bir nümunəyə qayıda bilərik. Ukraynanın Zaporojiya vilayətinin əhalisi özünü müstəqil Zaporojiya dövləti elan edib ardınca da konstitusiya qəbul edə, o cümlədən orada “*Zaporojiya xalqı Zaporojiya dövləti ilə sıx hüquqi əlaqələrə malik...*” tipli norma təsbit edə bilirdi. Məsələyə formal yanaşsaq (hansı Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünə münasibətdə ermənilər bu mövqeyi müdafiə edirdilər), qondarma Artsax dövləti də müəyyən struktura, qanunvericiliyə malik idi. Bununla yanaşı, özlərini “Artsax xalqı” elan etmişdilər. Zəruri şərtlərin sözügedən yan keçmə yolu ilə aşılması naminə bu istiqamət gözlənilməlidir:

1. Xalq özünü idarə edə bilmək üçün müvafiq nizami struktura malik olmalıdır.

---

² Məsələn, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasının 1-ci maddəsi “Azərbaycan xalqı” ifadəsinə tərif verir. Bir çox ölkə konstitusiyalarında da analoji hal müşahidə etmək mümkündür. Unutmaq olmaz ki, bu cür təriflər daha çox siyasi və formal-hüquqi/formal-qanuni əlaməti ilə seçilir.

Burada nizamilik əlaməti mütləq qaydada dövlət və ya bələdiyyə orqanlarının mövcudluğunu nəzərdə tutmur. Məsələn, xalq nümayəndələri öz aralarında müəyyən yığıncaq təşkil edə, qurumlar yarada, üzvlər və səlahiyyətli şəxslər seçə bilərlər.

2. Xalq müvafiq nizami strukturu yarada bilmək üçün kollektiv və fərdi hüquqi şüura malik olmalıdır. Xalq özünü idarə etməyi və nəyi istədiyini yaxşı bilir.

Mönteskyösayəği irəli sürülmüş “xalq özünü birbaşa demokratiya ilə idarə edə bilməz, çünki xalqın hər bir fərdi heç də lazımı səviyyədə baş verənləri düzgün qiymətləndirəcək qədər ağıllı deyil” [11, s.50-53] müddəası tədqiq etdiyimiz kontekst üzrə keçərli deyil. Çünki Mönteksyönün mövqeyi xalqın daxili işə bağlı idi - xalqın başqa subyektlərə münasibətdə olmadan öz daxilində fikir formalaşdırmasını nəzərdə tuturdu. Əgər bir xalq öz hür iradəsi ilə dövlət tərkibindən ayrılıb yeni dövlət yaratmaq istəyirsə, bu fikri ortaya qoyana qədər olan mərhələdə Mönteksyösayəği düşünmək lazımdır. Xalq öz iddiasını irəli sürmüşsə, deməli, bu və ya digər formada xalq özünü idarə etməyi və nəyi istədiyini yaxşı bilir.

3. Heç bir xalq özünün başqası (kənar güc) tərəfindən idarə edilməsinə yol vermir.

2 və 3 nömrəli aksiomlara xüsusilə diqqət yetirilməlidir, çünki böyük/qonşu dövlətlərin digər dövlətlərin ərazi bütövlüyünə qəsd metodu kimi “xalq” yaratması ilə mübarizədə həlledici faktordur. Rusiya nümunəsində də belə idi: “Donbas xalqı” mövcud ola bilməz, çünki belə “xalq”ların yaratdıqları müvafiq nizami strukturların təyinatı, həqiqətən də, donbaslıların rifahı, azadlığı, müstəqilliyi və zülmədən xilas olması deyildi. Deməli, əsas aspekt üçüncü bir dövlətin və ya digər subyektin qüvvələr balansını dəyişdirəcək tərzdə³ müdaxiləsinin mövcud olmamasıdır. Xalq separatçı qrup, separatçı qrup isə xalq hesab edilə bilməz. [12, s.190]

4. Heç bir xalq özünü bu və ya digər formada məhv etmir.

Əvvəlki abzaslarda qeyd etdiyimiz kimi “öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” xalqın bu istiqamətdə öz hüququnu məhdudlaşdırması, özünü fiziki və ya assimiliativ tərzdə məhv etməsi kimi yozula bilməz. Örnək: “Luqansk xalqı” faktiki olaraq özünü Rusiyaya assimiliasiya etmiş və onun tərkibinə qatılmışdır. Burada vəziyyət kifayət qədər aşkardır - əgər Luqansk xalqı Rusiyanın tərkibinə qatılmaq, bizim təbirimizcə, “özünü məhv etmək” istəyirdisə, bunu hər hansı dövlət (LXR) yaratmadan da edə bilərdi.

5. Heç bir xalq könüllü surətdə müstəqillik məqsədilə hərəkətlər edərkən anidən öz müstəqilliyindən vaz keçmir. Bu hal muxtariyyət tələb edən xalqlara da analoji şamil edilir.

---

³ Burada yanlış anlaşılma baş verməməsi üçün “birbaşa”, “dolayı” tipli ifadələrdən istifadə etməkdən məqsədli şəkildə tərəfimizdən imtina edilmişdir. Hesab edirik ki, üçüncü hakim güc xalq və dövlət arasındakı münasibətlərə dolayı, amma effektiv formada da təsir göstərə bilər (Rusiyanın LXR və DXR-i tanıyanaqədərki siyasəti kimi). Buna görə də, zənnimizcə, determinant qismində üçüncü tərəfin təsirinə forması deyil, dərəcəsi çixış etməlidir.

5 nömrəli aksiomun üzə çıxarılması zamanı tərəfimizdən məntiq elminin imkanlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, özünün inkişafını və gələcəyi ilə bağlı hədəflərini müəyyən edən, hətta bunu konsepsiyalaşdıran xalqlar anidən öz iradəsi ilə 180 dərəcə dönmüşdülər.

6. Xalqların formalaşması konkret zaman tələbi ilə məhdudlaşmır.

Elmi ədəbiyyatda xalqların orta q kök, kimlik, din kimi əlamətləri təhlil edilərkən, xüsusilə formalaşma üçün zaman əlaməti barədə fikir bildirilməsi çətinləşir. Çünki bu halda bir xalqın formalaşması üçün 500 illik və ya 1000 illik və ya daha uzun və ya daha qısa bir çərçivə müddət müəyyən edilə bilməz. Bu, hadisələrin axarından irəli gələn obyektiv gerçəklikdir. Hətta xalq müəyyən dövlət tərəfindən işğala məruz qalırsa belə, bu fakt həmin xalqın formalaşması istiqamətində əlamətə çevrilir. Xalq ifadəsindən bəhs edərkən, adətən, onun formalaşmasının uzun bir prosedur olduğunu zənn etsək də, fikrimizcə, XXI əsrdə bu müddət xeyli daralmışdır: məlumat mübadiləsinin əvvəlki əsrlərlə müqayisədə ekspressiv inkişafı, insanların düşüncələrindəki dəyişmələr və belə dəyişiklikləri aşkar surətdə bəyan etmələri ona deməyə əsas verir ki, xalq gözləniləndən daha qısa müddətdə də yarana bilər. Nəticə etibarilə xalqın formalaşmasına minimum və ya maksimum müddət tələbi gözü ilə baxmaq əvəzinə punktlarda sadaladığımız məsələlərin zaman aralığına diqqət yetirilməli, xalqın yaranmasını təsdiq edən (məsələn, bir xalqın öz gələcək konsepsiyalarını bəyan etmələri işığında) faktlar gözədən keçirilməlidir.

7. Kənar özünü müqəddərat hüququ daxili özünü müqəddərat hüququndan fərqlənərək məhdud istifadəni nəzərdə tutur. [10, s.83]

Öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun özü belə iki növə ayrılır, bunlardan birincisi daxildir, yəni xalq bir dövlət çərçivəsində müəyyən hüquqlar (i.e. muxtariyyət, siyasi hüquqlar) və rejim tələb edir. Kənar olan isə müstəqil dövlət qurmağı hədəfləyir. [13, s.24] Aydın ki, ikinci növ üzrə dövlətin ərazi bütövlüyünə münasibətdə ziddiyyət yarandığı üçün kənar özünü müqəddərat hüququ mütləq məhdudlaşdırılmalıdır. Belə məhdudluq ancaq onunla izah edilir ki, xalq qısa zaman dövründə bu hüquqdan dəfələrlə istifadə edə bilməz. İstisna kimi vəziyyətin müstəsna şəkildə dəyişməsi, xalqın dövlət və ya üçüncü qüvvə tərəfindən məcburi addımlar atmağa məcbur edilməsi çıxış edə bilər. Məsələn, öz müqəddəratını müstəqillik istiqamətində 1918-20-ci illərdə təyin etmiş baltika xalqları cəmi 20 il sonra bunu ittifaq üzvlüyünə “dəyişmişdi”. Məhdud istifadə həm də bununla xarakterizə olunur ki, xalqlar onlara hamılıqla tanınmış hüquqlarından sui-istifadə məqsədli istifadə etməməlidir. Bu anda tədqiqatçılar tərəfindən *öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun realizəsi anı və forması* müəyyən edilməlidir. Örnək versək, SSRİ-nin dağılması ilə indiki Rusiya Federasiyası tərkibində bəzi xalqları göstərə bilərik (xüsusilə çeçen və tatar xalqları). Tatar xalqı 90-cı illərdə müstəqillik eyforiyasında olsalar da, federasiya subyektinə seçilmişdir. Bu seçim anı hüququn realizəsi anıdır, lakin realizə forması ilə kompleks şərh edilməlidir. Yəni tatar xalqı könüllü, qarşılıqlı təzadəmi bu yolla yönəlmişdi, yoxsa müəyyən güc tətbiqindən söhbət gedirdi? Çeçen xalqı isə

daha aşkar nümunədir. 1996-cı il Xasavyurd sülhündən sonra da, ondan əvvəldə də çeçenlər müstəqil dövlət istədiklərini bəyan etmişdilər. Deməli, o an realizə anıdır. Lakin burada forma qeyri-sülh olsa da, kompromis və daxili müdafiə vasitələri tükəndiyindən (bu barədə 9-cu punktda ətraflı izah edilmişdir) adekvat hesab edilməli idi. 2000-ci illərdə vəziyyətin müstəsna surətdə dəyişməsi nəticəsində çeçen xalqı qısa müddətdə ikinci dəfə kənar özünümüqəddərat hüququnu `realizə` etdi. Qısa müddətdə belə fərqliliklər analoji şəkildə 1815-ci il Vyana konqresi, dünya müharibələri dövründə də baş verirdi. Lakin ümumi olaraq bir xalq bu hüququndan məhdud istifadə etmək məcburiyyətindədir, çünki hər dəfəsində bu hüququn qarşısında sərt bir vəzifə/öhdəlik/başqa subyektin hüququ dayanır. Daxili özünümüqəddəratda isə heç bir halda (sözün geniş mənasında) realizə sayına məhdudiyət qoyulmamalıdır.

8. Müqəddəratın təyin edilməsi münasibətlərinin tərəfləri mütləq iddiaçı-xalq və müdafiə olunan dövlət(lər)dir.

Xalq özünüidarəetmənin həm subyekti, həm də obyektidir [8, s. 28], halbuki dövlət-xalq münasibətlərində dövlətin subyekt, xalqın isə obyekt olduğu nəzərə çarpır. [14, s.80] Bu iki əks iddia müvafiq prizmalardan doğru olsa da, xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hamılıqla qəbul edilmiş hüquq və prinsipdir. Adından da göründüyü kimi bu hüquq xalqlara tanındığından ona sadəcə obyekt gözü ilə baxmaq yanlışdır. Hesab edirik ki, xalq bu münasibətlərdə bərabər hüquqlu subyekt kimi çıxış edir. Zənnimizcə, müqəddəratın təyin edilməsindən irəli gələn münasibətlərdə tərəflər mütləq dar təfsir edilməlidir və oraya istənilən halda - hətta sülhsevər məqsədlər üçün olsa belə - başqa bir subyekt (dövlət, təşkilat və d.) daxil edilməməlidir. Səbəb isə bəsidir: Xalq öz tələbini müvafiq dövlət(lər)ə qarşı sürdüyündən cavabdeh qismində başqası çıxış edə bilməz. Digər əlaqəli subyektlər sadəcə bu münasibətlərdən törəyən başqa münasibətlərin tərəfi ola bilərlər (məsələn, kompromis münasibətlərində kənar dövlətin səyləri, hüquqi yardım münasibətlərində müvafiq beynəlxalq təşkilatın rəyməsləhətləri və d.). Hesab edirik ki, belə yanaşma həm dövlətlərin ərazi bütövlüyü, həm də xalqların hüququ baxımından daha əlverişli və faydalıdır.

9. Müqəddəratın təyin edilməsi münasibətlərində tələbini irəli sürən tərəf bütün legitim müdafiə vasitələrini tükətməlidir.

Daxili və ya kənar özünümüqəddəratdan asılı olmayaraq iddiaçı-xalq aşkar surətdə öz tələbini qarşı tərəfə çatdırmalıdır. Həmin tələb həm xalqın iradə ifadəsi, həm də müdafiə tərəfinin mütləq cavab verməli olduğu predmet qismində çıxış edir. Burada bir neçə nüansa toxunmaq lazımdır: Birincisi, heç bir xalq, hətta onun öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ tanınsa belə, heç bir xəbərdarlıq, tələb və bu kimi hüquqi hərəkətlər olmadan qarşı tərəfə məlumat vermədən müstəqilliyini, muxtariyyətini elan edə və ya bənzər hərəkətləri həyata keçirə bilməz. Hesab edirik ki, müdafiə mövqeyində dövlət durduğundan məhkəmə işlərində hər bir tərəfin öz mövqeyini müdafiə etmək hüququ olduğu kimi bu mübahisə üzrə də dövlətin öz təklifini, mövqeyini irəli sürmək və arqumentlər

gətirmək hüququ mütləqdir. İkincisi, dövlət mütləq surətdə tələbə münasibət bildirməlidir, yəni “baxılmamış saxlama” halından söhbət gedə bilməz. Üçüncüsü, əgər dövlət öz hüququnu aşarsa (tələb irəli sürən xalqa zorakılıq, hüquqlarını məhdudlaşdırma və s.) və ya əvvəlki cümlədə qeyd etdiyimiz kimi tələbi görməzdən gələrsə, bu hal avtomatik olaraq iddiaçıya ayrılmaq hüququ verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bəhsi keçən mübahisə üzrə effektiv, qeyri-zorakı beynəlxalq nəzarət və həll mexanizmi olmadığından⁴ bu fakt dövləti daha diqqətli addımlar atmağa vadar edir. İddiaçının ayrılmaq hüququ isə dövlətin bir neçə sadə hərəkətidən yaranmır, əvvəla, dövlət (əgər haqsız vəziyyətdə isə) öz mənfi niyyətini təsdiq edən hərəkətlər etməlidir, daha sonra bu hərəkətlər sisteməlik xarakter daşmalıdır və nəhayət, hər bir hərəkət özlüyündə bu və ya digər formada tələbin irəli sürülməsi, müdafiəsi və realizəsi imkanını məhdudlaşdırmalıdır. Bu kontekstdə dövlətin mənfi niyyətiⁿⁱ qiymətləndirmə beynəlxalq hüququn ən böyük boşluqlarından biri hesab edilə bilər. Siyasət və təbliğat elementlərindən kənar olması üçün ədalətli, qərəzsiz və müstəqil beynəlxalq nəzarət subyektinə ehtiyac duyulur.

9-cu punktda son olaraq ədəbiyyatdakı maraqlı riyazi yanaşmanı qeyd etmək lazımdır. Müəlliflərdən Frederik Kirqis hələ 1994-cü ildə yazdığı məqaləsində öz müqəddəratını təyin etmə tələbinin hüquqiliyini belə bir qrafiklə təsvir etmişdi [15, s.309]:

---

⁴ Haqlı olaraq Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Kosovo işi xatırlana bilər. Lakin xatırlanmalıdır ki, Kosovo işi həm siyasi aspekti, həm də hərbi müdaxilə faktı ilə seçilir. Bu cür məsələyə idealist yanaşmanı tərk etmək, zənnimizcə, uğurlu addımdır, çünki heç bir dövlət, hətta iddiaçı-xalq haqlıdırsa da belə, öz ərazisinin bölünməsinə, parçalanmasına və ayrılmasına imkan vermək istəməz. Kosovo işi üzrə də Serbiya müvafiq əraziləri könüllülük prinsipi əsasında təhvil verməmişdi. Digər tərəfdən konstitusiyalarda ərazi bütövlüyü barədə normalarda referendum, qanunverici orqanın qərarı kimi tələblər daxili qanunvericilikdə də ciddi kolliziyalardan xəbərlər verir. Nümunə: X dövlətinin konstitusiyasına görə, onun sərhədləri yalnız ümumxalq referendumu əsasında dəyişilə bilər. Əgər X dövləti tərkibindəki A xalqı ayrılmaq hüququ qazanmışsa və onun realizəsi qismində yalnız A xalqı arasında referendum keçirmişsə, bu referendum nə dərəcə qanuni sayılmalıdır? Əgər qanuni sayılırsa, Konstitusiya və referendumla qəbul edilmiş akt arasındakı kolliziya necə həll ediləcək. Bu məsələdə mövqeyimiz hələ ki sabitdir: Dövlətlər ərazi toxunulmazlığı naminə konstitusiyaları bu istiqamətdə dizayn edirlər. Deməli, bunun həlli üçün ilk addım xalqın ayrılma hüququnun beynəlxalq orqan (xüsusilə də məhkəmə) qərarında təsbit edilməsidir. Belə qərar tövsiyəedici xarakterə malik olmamalı, məcburi və təsdiqedicə əhəmiyyət daşmalıdır. Belə halı mülki məhkəmələr tərəfindən faktın/hüququn təsdiq edilməsi icraatına bənzədirik. İkinci addım isə bu faktın təsdiqindən sonra beynəlxalq təzyiq, zorakı tərəfi masaya dəvət etmə və bənzəri metodlardır. Hesab edirik ki, bu iki addım yenə də işin gedişi üzrə böyük dövlətlərin sui-istifadəsinə gətirib çıxara bilər. Lakin hələ ki başqa bir dünyada yaşamadığımızı nəzərə alaraq əksərən formal və qismən materialist cəhətdən bu təklifimiz daha ağılabatdır.

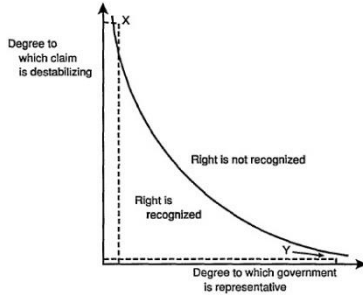

FIGURE 1. LEGITIMACY OF SELF-DETERMINATION CLAIMS

Bu qrafikə əsasən, sözügedən tələbin tanınması bir tərəfdə X oxu üzrə - hökumətin nümayəndəlik dərəcəsi, digər tərəfdə isə Y oxu üzrə - tələbin sabitliyi pozma dərəcəsi, Yəni hökumətin nümayəndəlik və hesabatlılığının aşağı düşməsi və (ya) tələbin destabilitiv təsirinin minimum səviyədə olması legitimliyi artırır. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi bu qrafik ənənəvi iqtisadi qrafiklərdən deyil, X və Y oxlarına bir-birindən asılı olmayacaq şəkildə - ayrı-ayrı meyarlar kimi baxılır. [15, s.309] Bizim qrafikə münasibətimiz bir qədər fərqlidir. Belə ki, hökumət meyarına münasibətdə onu uğurlu hesab etsək də, digər meyar, zənnimizcə, ya müəllifin idealist düşüncə tərzinin məhsuludur, ya da müəllif müəyyən qərəzlə yanaşır. Çünki bir dövlətin tərkibindəki xalq ondan ayrılmaq tələbini irəli sürərsə, istər-istəməz cəmiyyətin üzvlərində (cəmiyyət-xalq əlaqəsinə aşağıdakı punktlardan birində toxunulacaq), xüsusilə demoqrafik tərkibdə üstün olan hissədə, vətənpərvərlik və dövlətpərəstlik hisləri daha çox inkişaf etmiş fərdlərdə qəzəb və nifrətlə nəticələnəcək. Təbii ki, dövlət də ərazi bütövlüyündən məhrum olmamaq üçün həmin əks münasibət bəsləyən fərdlərin köməyindən müxtəlif cür istifadə edəcəkdir. Ona görə də biz düşünürük ki, xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun legitim olub-olmaması cəmiyyətdəki stabillik meyarından daha çox hüquqi müdafiə vasitələrinin və imkanlarının mövcudluğundan, bu tələbin irəli sürülməsi anı və formasından asılıdır.

10. Müstəmləkəçi dövlət bu münasibətlərdə tərəf hesab edilməməlidir.

Əgər söhbət koloniyalardan gedirsə, kolonialist dövlət, zənnimizcə, tərəf hesab edilə bilməz. Çünki o burada müstəmləkəçi dövlət özlüyündə, təbiətən kənar gücdür (ətraflı: bu yazının 3-cü punktu). Müstəmləkəçi dövlət sadəcə kvazi-tərəf kimi çıxış edə, hakimiyyətin təhvil, logistika və bu kimi məsələlərdə dəstək və məcburi olmayan rəyini ifadə edə bilər. Müstəmləkəçinin tərəf hesab edilməməsi barədə sərt mövqeyimizi üç cür əsaslandırma bilirik: Müstəmləkəçi müstəmləkəyə münasibətdə aşkar iyerarxik hüquqi və qeyri-hüquqi üstünlüyə malikdir, niyyəti müstəmləkədən bu və ya digər formada maksimum yararlanmaqdır. Məsələn, Azərbaycan illərlə rus müstəmləkəçiliyinin acı təsirlərinə məruz qalmışdır və onun qalıqları indi də hiss edilir. Əlavə olaraq müstəmləkəçi dövlət ilə xalq arasında həqiqi əlaqə (*genuine link*) yoxdur, burada həqiqi əlaqə dedikdə hər bir xalqın toplanıb öz iradəsi əsasında dövlət qurması, gələcəyini müəyyən etməsi kimi amillərin məcmusu başa düşülür. Yəni adi dövlətlə müqayisədə

müstəmləkə xalqın onsuz da imkanları məhdudlaşdırılmışdır (ətraflı: 9-cu punkt), bu da özlüyündən ayrılmaq hüququ kimi bir nəticəyə gətirir. Son olaraq, Birinci dünya müharibəsindən sonra tətbiq edilmiş mandat sistemi müstəmləkəçiləri “legitim tərəf” halına salmışdır ki, bunun müstəqillik tələb edən xalqların ziyanına olmasını sübut etməyə gərək yoxdur. Mandat sisteminin təhlükəliliyi özünü “Duzlu su/Mavi su” doktrinasında da büruzə vermişdir. Belə ki, müstəmləkəçilərin tabeliyində çoxsaylı xalqlar olduğundan və antikolonial ruh gücləndiyindən BMT müstəmləkə xalqlarının öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu tanısa da, burada xalq əlamətini (yəni ortağ dini, sosial, siyasi və digər meyarlar) deyil, ərazini əsas tutmuşdur. Avropa dövlətlərinin, xüsusilə də Belçikanın tələbi ilə müstəmləkə torpaqlarla müstəmləkəçinin əsas torpağı arasında fərq qoyulmuş, BMT-nin 1541 (XV) sayılı qətnaməsi [16] ilə belə demək mümkünsə, “duzlu su ilə ayrılmışdır” [17, s.42]. Nəticədə yeni müstəqil dövlətlər ərazi prinsipi əsasında təşkil edilmiş, onların daxilində olan və özünün xalq olmasını iddia edən və ya həqiqətən də, belə olanlar faktiki olaraq öz müqəddəratını təyin etmək hüququndan istifadə edə bilməmişdir. Bu arqumentləri nəzərə alaraq, təkrar edirik ki, müstəmləkəçi dövlət heç bir halda tərəf qismində çıxış edə bilməz.

11. Xalqların mübarizəsi fonunda qiymətləndirilmə zamanı bir qrup xalq digərindən subyektiv meyarlar əsasında üstün tutula bilməz.

Müxtəlif xalqların istər kəzuz üzrə eyni dövlətə, istərsə də müxtəlif kəzuzlar üzrə fərqli dövlətlərə qarşı mübarizəsi zamanı bir xalq digərindən subyektiv meyarlar əsasında üstün tutula bilməz. Əfsuslar olsun ki, Azərbaycan xalqına və dövlətinə münasibətdə belə ikili yanaşma halı baş tutmuşdu, məsələn ukraynalı və azərbaycanlı qaçqınlara münasibətdə Qərb fərqli mövqe ortaya qoymuşdur. Lakin biz bu formadakı ayrı-seçkiliyə siyasi sferada toxunmaqla bitirmək istəmirik. Belə ki, Kosovo İşi üzrə Qərar qəbul olunduğu andan və indi də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Kosovo qərarına münasibətdə elmi ədəbiyyatdakı yanaşmaları iki qrupa ayırmaq mümkündür:

a) *Kosovo qərarının ədalətli olduğunu hesab edən mövqe:* Bu yanaşma əsasən, qərb meyilli olması ilə seçilir. Yanaşmanın əsasını kosovolulara, daha doğrusu Kosovo albanlarına Miloşeviç hökumətinin müdaxiləsi, onların hüquqlarının məhdudlaşdırılması kimi amillər təşkil edir. Hətta ədəbiyyatda Kosovo albanları ilə çeçenlərə olan münasibət müqayisə edilir [18, s.136]. Ortağ mövqe belədir ki, həm albanlar, həm də çeçenlər müstəqillik tələblərini irəli sürmüş, bunun nəticəsi olaraq siyasi və digər qeyri-hüquqi təzyiqlərə məruz qalmış və hüquqlarının bu cür məhdudlaşdırılması onlara ayrılmaq hüququ vermişdir. Lakin diqqət çəkilməsi zəruri olan 2 bənzər, amma fərqli nəticələnən məqam var: Həm Serbiyanın demokratik post-Miloşeviç hökuməti, həm də Rusiya

iddiaçıya geniş muxtariyyət⁵ verəcəyini vəd edirdi. Lakin hər iki hal üzrə bunların hansı nəticələrə gətirib çıxaracağı ehtimalı aydın deyildi (*no indication*) [18, s.136-137], məsələn Rusiya apardığı hərbi əməliyyatlar nəticəsində həm çeçenləri tabe etdi, həm də onlara muxtar statuslu qurum vədini yerinə gətirdi. Sadəcə olaraq, yeni çeçen rejimi də ürəkaçan vəziyyətdə olmadığından bu gerçəklik bəhs etdiyimiz mövqe tərəfdarlarının dəlili kimi çıxış edir.

b) *Kosovo qərarının ədalətsiz olduğunu hesab edən mövqe:* Rus, serb və bu kimi müəlliflərin yazılarında, o cümlədən adıgedən siyasi blok üzvlərinin əhalisində Kosovo qərarına münasibətdə aşkar kin mövcuddur. Bir əvvəlki müqayisəsi aparılan mövqedən fərqli olaraq Kosovo İşisi daha çox Serbiyanın ərazi bütövlüyünə qəsd, beynəlxalq hüquq və siyasətin qarşılıqlı əlaqəsindən qaçınan boşluqdan sui-istifadə [19, cc. 97-98], həmin anadək heç bir dövlət müstəqilliyi olmayan, əsrlərlə Serbiyanın tərkib ünsürü kimi çıxış edən [20, cc. 276-277] Kosovoya hədiyyə verilməsi kimi qiymətləndirilir. Əgər Yuqoslaviya dağılmazdan əvvəl (1990) Kosovanın statusuna baxsaq, həqiqətən də, görə bilərik ki, Kosovo federal respublika deyildi. Digər tərəfdən eyni zaman aralığında 2 iş (Fələstindəki Divar problemi və Kosovo) baxan Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi birincidə öz müqəddəratını təyin etmə konsepsiyasına çox dar yanaşdığı halda ikinci üzrə fərqli münasibət bəsləmiş, ayrılma hüququnun doktrinal olduğunu qeyd edərək tərəfləri debata səsləmişdir. [21, s.616]

Nəticə etibarilə bu iki mövqenin müqayisəsi bizə bunu deməyə əsas verir ki, Kosovo ərazisində NATO qüvvələrinin mövcudluğu (hüquqdan kənar amil) faktı bununla nəticələndi ki, çeçenlərdən fərqli olaraq kosovoluların bəxti müəyyən dərəcədə gətirmiş oldu. Hərçənd biz Kosovo albanlarının serblərdən ciddi fərqləndirici amillərinin (məsələn kök, din və s.) olmasını, onlara qarşı Miloşeviç hökumətinin hərəkətlərinin qeyri-hüquqiliyini və eyni zamanda qarşı tezisi - Kosovonun tarixən həmişə serblərdən asılı olmasını təkzib etmirik. Həqiqət burasındadır ki, qərarın ədalətliliyini şübhə altına salan nüans onu qəbul edən subyektin təxminən həmin ərəfədə başqa bir iş üzrə (Fələstin) fərqli mövqe ortaya qoymasındadır. Aşkardır ki, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Kosovo İşisi üzrə Rəyi çox mücərrəd ünsürləri özündə birləşdirdiyindən sanki məhkəmə hadisələrin axarını mövcud hərbi və siyasi qüvvələrin mülahizəsinə buraxmışdır. Üstəlik, yeni və demokratik hökumətin açıq şəkildə Kosovoya ciddi imkanlar təklif etməsi gözardı edilməməli, gələcəklə bağlı şübhələr (*no indication*) dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulması ilə bu qədər bəsitçəsinə nəticələnməməli idi.

12. Xalqın tələbi bəhanə, sui-istifadə meyilli olmamalıdır.

Bu barədə əvvəlki punktlarda irəli sürdüyümüz tezislərdə də aşağı-yuxarı fikir bildirmişdik. Xalqın hüququ da dövlətin hüququnun başladığı yerə qədərdir, yəni xalq bundan sui-istifadə edə, tələbdən bəhanə məqsədli yararlan

---

⁵ Burada muxtariyyət dedikdə mərkəzi hökumətdən asılı olan, amma daxilən özünü idarə etməkdə sərbəst olan qurum başa düşülür. Rusiya Çeçenistana federasiya tabeliyində olan respublika, Serbiya isə Kosovoya muxtar qurum vəd edirdi.

bilməz. Mütənasiblik prinsipi kontekstindən baxsaq, əgər hər bir xalq praktiki olaraq istədiyi zaman tərkibi olduğu dövlətin ərazisini tərk edə bilsəydi, o zaman dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi prinsip kimi varlığını itirmiş olardı. Əslində məsələyə prinsip kontekstindən yanaşdıqda da suallara cavab tapmış oluruq, yenə məşhur hüquqi prinsipə görə “heç bir kəs hüququ pozmaqla müvafiq hüquqdan faydalana bilməz”. Əgər xalqın tələbi sui-istifadəyə hesablanmışsa, deməli bu prinsip tətbiq edilməlidir. Unutmaq olmaz ki, həm BMT Xartiyasında əks olunması, həm də illərdir tətbiq edilərək prinsip halına düşməsi bu iki prinsip – *ərazi bütövlüyü və xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi* - müəyyən ziddiyyət yaradır. Prinsiplərin kolliziyası nadir rastlansa da, bunun həlli (əgər varsa) üçüncü və problemə münasibətdə neytral bir prinsip-ideyanın tətbiq edilməsidir.

Əvvəlki abzaslarda xüsusilə vurğuladığımız məsələlərdən biri də dövlətə qarşı tələb irəli sürən xalqın yalnız və yalnız tərəf kimi dövlətlə dialoqa keçməsi idi. Xalqın tələbinin bəhanə olub-olmamasını obyektiv cəhətdən qiymətləndirmək üçün dövlət və xalq üçüncü şəxslərdən kənar (təbii ki, barışdırıcı üçüncü tərəfin iştirakı istisna edilmir, burada üçüncü şəxsi iddiaçı-cavabverən prizmasından dəyərləndiririk) bir şəkildə çəkişməlidir, yəni xalq aşkar surətdə öz tələbini elan etməli, dövlət isə buna cavab verməlidir. Söhbət kənar özünümüqəddərat hüququndan gedirsə, daxili məhkəmə institutunun tətbiqi mənasızdır, çünki xalqın təmsilçiləri dövlətin daxili məhkəməsinə müraciət etsələr də, adından da bəlli olduğu kimi, həmin məhkəmə *dövlətin məhkəməsidir* və qərəzsizlikdən söhbət gedə bilməz. Effektiv beynəlxalq quru-mun yoxluğunda və ya dövlət və xalq məsələni öz arasında həll etmək istəyirsə, zənnimizcə, ən yaxşısı, müvafiq işçi qrup və komissiyaların qurulmasıdır.

13. *Xalq etnik azlıqdan fərqləndirilməlidir.*

Ortaq kök və digər ortaqlar amillər təkcə xalqda özünü büruzə verən əlamətlərdən deyil. Etnik azlıqların fərdlərini də bu əlamətlər birləşdirə bilər, lakin onları xalqdan fərqləndirmək lazımdır. Bunu etməzdən əvvəl sovet yanaşması üzərində dayanmaq istərdik. Birinci dünya müharibəsindən sonra məşhur 14 maddənin irəli sürülməsinin ardınca onlardan biri olan “müqəddərat” məsələsinə münasibət və təfsir heç də birmənalı olmadı. Xüsusilə Lenin və onun tərəfdarları belə nəticəyə gəlirdilər ki, öz müqəddəratını təyin etmə siyasi mənada hakim millətdən sərbəst surətdə ayrılma bilmək deməkdir. [22, s.16] Leninin bu yanaşması və öz kitabında demokratikəsinə “dövlətin demokratik quruluşu ayrılmanın tam sərbəstliyinə nə qədər yaxındırsa, praktikada belə istək az olacaq” qeyd etməsi bir qədər düzgün səslənsə də, sovet quruluşunun köklərinin təhlili zamanı Leninin ustalıqla öz fikrini təkzib etməyərək ondan yan keçməsinə şahidlik edirik. Çünki birincisi, istər XIX əsrdə nəzəri, istərsə də XX əsrdə praktiki formada yeni iqtisadi quruluşda məqsəd xalqları milli, etnik, dini kimliklərindən kənar tərzdə, əmək fəaliyyəti statusuna - yəni işçi olmasına görə birləşdirmək idi. “Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!” şüarı da bundan qaynaqlanırdı. İkincisi, SSRİ-yə qədər də, SSRİ-nin mövcudluğu illərində də müxtəlif xalqların

varlığı təkzib edilməsə də, onlar vahid ad altında “sovet xalqı” olaraq birləşdirilirdi. Deməli, Lenin demokratik yanaşmasında formal olaraq haqlı idi, lakin o bunu siyasi cəhətdən öz lehinə çevirməsi üçün özündən əvvəlkilərdən də ilham alaraq “vahid xalq” prizmasını tətbiq etmək istəyirdi. Maraqlıdır ki, kənara münasibətdə belə yanaşma olsa da, daxildə sovet hakimiyyətini saxlamaq üçün yerli azlıqların da öz müqəddəratını təyin etmək hüququ tanınırdı. Hətta bu hal Leninin vəfatından illər sonra da - 1990-cı il “Sovet respublikalarının SSRİ-dən ayrılma məsələlərinin həlli üçün prosedur haqqında” Qanunda da əks olunmuşdu, muxtar respublikalara da belə bir hüquq tanınmışdır. [14, s.81]

Əlavə olaraq, xalqların öz müqəddəratını təyini hüququna leninist yanaşma siyasi və sinfi xarakteri ilə seçilir. 1910-1920-ci illərdə böhranlı vəziyyəti və bir çox imperiyaların çətin situasiyada olduğu nəzərə alsaq, Leninin tez-tez Avstriya-Macaristan və Rusiya imperiyalarının ərazisindəki əzilmiş işçi sinfinə və Balkanlardakı etnik azlıqlara istinadları başadüşüləndir. [22, s.19]. Aydın ki, Lenin Vilson prinsiplərindən bir taktika kimi istifadə edirdi [23, s.28-29] və onun bu yanaşmasını vaxtilə (1875-ci ildə) Marksın Polşadakı fəhlələrə müraciəti və mübarizəyə səsləməsi ilə də əlaqələndirə bilərik. [24, s.120]

Etnik azlıq məsələsinə gəldikdə birinci onun tərifinə yönəlməliyik. Lüğətlərin çoxunda “etnik azlıq” barədə konkret kəmiyyət ifadəsi əks olunmasa da, Collins lüğəti iddia edir ki, etnik azlıq ölkə əhalisinin 50%-dən azını təşkil edən və fərqli dini, kultural və bu kimi əlamətlərə malik insan kütləsidir [25]. Fikrimizcə, belə yanaşma daha çox riyaziyyat əsaslıdır, çünki bu ifadənin əksi olan etnik çoxluq (*ethnic majority*) ölkə əhalisinin 50%-dən çoxunu təşkil etdiyindən antonim münasibət əsasında əvvəlkinə anlayış verilmişdir. Biz hesab edirik ki, mövzumuz prizmasından bu cür yanaşma çox primitiv və qüsurlu olardı, məsələn hansısa dövlətin 30%-ni təşkil edən X xalqı ilə cəmi 2-3%-ni təşkil edən Y etnik azlığı arasında fərq qoyulmazdı və iki nəticə ortaya çıxmış olardı: Ya həm X, həm də Y burada öz müqəddəratını təyin edir (sinfi-leninçi baxış), ya da ki X də Y-lə eyni kateqoriyaya salındığından belə hüququnu itirir. Zənnimizcə, düzgün yanaşma Britannica Ensiklopediyasında əks olunub: Azlıq dedikdə (*sosioloji mənada*) digərlərindən etnik, mədəni və bu kimi əlamətlərə görə fərqlənən, lakin dominant etnik qrupa *tabe* olan insan kütləsi başa düşülür [26]. Fikrimizcə, burada tabeçilik dedikdə qeyri-hüquqi vasitələrlə özünə tabe etmə nəzərdə tutulmur və tutulmamalıdır. Tabeçilik kəmiyyət və digər obyektiv əlamətlərə görə cəmiyyətdə bir qrupun hakim qrupun təsirində olması, onlar olmadan cəmiyyət formalaşdırma bilməməsi mənasına gəlməlidir. Cəmiyyət formalaşdırmaq əlaməti isə etnik azlıqlara deyil, xalqlara məxsusdur (ətraflı şəkildə 14-cü punktda izah ediləcək).

Bununla belə, etnik azlıqların hüquqları məhdudlaşdırılmamalı, onların ana dilini inkişaf etdirmək, ana dilində təhsil almaq, digər etnik qruplarla əlaqə yaratması kimi imkanları təmin edilməlidir. Əgər bunlar olmazsa, onda faktiki olaraq dövlətin hərəkətləri etnik azlığı xalq statusuna *ad hoc* qaldıra bilər. Bu halda da etnik azlığın daxili və kənar özünümüqəddərat hüququ istisna edilmir.

14. Xalq yalnız cəmiyyət çərçivəsində təhlil edilə bilər.

Müəyyən insan kütləsinin ortaq əlamətlərə və köklərə malik olması onu xalq adlandırmağa bəs etmir. Həmin kütləni xalq kimi xarakterizə etmək üçün ən mühüm elementlərdən biri də onun “cəmiyyət ola bilmə” əlamətidir. Belə ki, “cəmiyyət ola bilmək” - elə bir formalaşmadır ki, cəmiyyətin fərdlərinin öz aralarındakı müəyyən asılılıq və azadlıq nisbətində hərəkətlər etmək imkanı yaranır ki, bunlar daimi mənaflərinə nail olmaq üçün qarşılıqlı əlaqə mühiti ortaya çıxmış olur. Cəmiyyətin tərfi bizə bu nəticələrə imkan verir - cəmiyyət daimi və obyektiv ümumi mənafe və məqsədlərə nail olmaq istiqamətində qarşılıqlı əməkdaşlıq aparan, hərəkətləri ümumməcburi davranış qaydaları ilə tənzimlənen, daxili qayda və təhlükəsizliyinin mühafizəsini həyata keçirən qüvvənin var olduğu, təkmilləşmə imkanlarına malik olan şüur və iradəyə malik fərdlərin məcmusudur. [27, s.15]

Deməli, bir xalq da cəmiyyət ola bilmək əlamətinə malik olmalıdır: obyektiv, ümumi mənafe, qarşılıqlı əməkdaşlıq və s. Lakin cəmiyyətlə bağlı əsas problem ölkə konstitusiyaları və cəmiyyətin tərkibi ilə əlaqədar yaranır. Əvvəla, polietnik cəmiyyətlərdə müxtəlif xalqların nümayəndələri birləşərək cəmiyyət formalaşdırmışdır. Həmin müxtəlif fərdləri ortaq bir titul – ölkə vətəndaşlığı birləşdirir. Ölkə vətəndaşlığının “xalq” anlayışı ilə birləşdirilməsi, hətta eyniləşdirilməsi isə mübahisələrə səbəb olur. Üç nümunəni müqayisə edək:

1) Türkiyə Respublikası Konstitusiyasının preambulasında və müxtəlif nornmalarında “Türk Milleti” ifadəsi işlədilir ki, bununla da müxtəlif xalqların nümayəndələri bu başlıq altında toplanılır. [28] “Türkiyəli”, yoxsa “türk” ifadələri ilə bağlı problem də bundan qaynaqlanır. Sual ortaya çıxır ki, Türkiyə Respublikası vətəndaşı olub xalq kriteriyası etibarilə türk olmayan fərdlərin “Türk milləti”nin üzvü hesab edilməsi nə dərəcədə düzgündür? Əlavə olaraq, hesab edirik ki, Türkiyə adı bir sıra dövlət adlarından, məsələn Azərbaycan ifadəsinin mənşəyindən fərqli olaraq etnik əlamətlidir, yəni Azərbaycan ifadəsi tarixən ərazi/idarəetmə vahidinin adı olub sonradan həmin məkandakı insanları “Azərbaycan xalqı” adı altında birləşdirə bildiyi halda Türkiyə ifadəsi ərazidən daha çox etnik əlamətlərlə yüklənmişdir. O, birbaşa olaraq xalq adı ilə bağlı olub sonradan bugünkü ərazi üzərində var olmuşdur;

2) Belarus Konstitusiyasının 3-cü maddəsinə görə Belarus Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi və suverenliyinin daşıyıcısı xalqdır. [29] Belarus Ali Qanunu “belarus xalqı” ifadəsindən vaz keçmişdir. Zənnimizcə, “belarus/belaruslu” ifadəsi ərazi deyil, etnik köklü olduğundan konstitusiya mətni bu cür hazırlanmışdır. Bəlkə də, konstitusiyada “Belarusiya xalqı” ifadəsindən istifadə edilə bilərdi, lakin ölkə adının müstəqillikdən sonra “Belarus” olaraq dəyişdirilməsi buna birdəfəlik son qoydu;

3) Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasının 3-cü maddəsinin I hissəsinə görə, Rusiya Federasiyasında suverenliyin daşıyıcısı və yeganə hakimiyyətin mənbəyi onun *çoxmillətli xalqı*dır [30]. Əslində Rusiya bu problemdə öz təbiətinə uyğun və mübahisələri kifayət qədər azaldan həll tapmışdır - həm “rus

xalqı” terminini bütün RF əhalisinə şamil etməmişdir, həm “çoxmillətli xalq” ifadəsinə yer verərək ərazisində digər etnik azlıq, xalq və millətlərin mövcudluğunu inkar etməmişdir, həm də xalq/millət terminlərini dövlətin suverenliyi ilə əlaqələndirərək onları qırılmaz şəkildə bir-birinə bağlamışdır.

Nümunələrin müqayisəsindən aydındır ki, vətəndaşlıq anlayışı ilə xalq anlayışının eyniləşdirilməsi müəyyən mübahisələr dalğasını özü ilə gətirmiş olur. Azərbaycan nümunəsində isə Konstitusiyanın 1-ci maddəsində vətəndaşlarının məcmusuna “Azərbaycan xalqı” olaraq yanaşılması “Azərbaycan” anlayışının kökləri (ərazi) ilə bağlıdır.

Xalq və cəmiyyətin əlaqəsinə geri qayıtsaq, cəmiyyətdə müxtəlif xalqların nümayəndələri ola bilər. Nümunə: A dövlətində vətəndaşlar – B, C, D və E xalqlarının nümayəndələri müəyyən cəmiyyət formalaşdırmışdır. Bəs B, C, D və ya E xalqı öz müqəddəratının təyini istiqamətində A dövlətindən ayrılaraq müstəqil dövlət qura bilmək hüququna malikdirmi? Birincisi, əvvəlki punktlarda qeyd etdiklərimizi də nəzərdə saxlamaqla bu xalqların etnik azlıq olub-olmamasına diqqət yetirilməlidir. İkincisi, bu xalqları digərlərindən əhəmiyyətli şəkildə ayıran təbii fərqlərin olub-olmamasına baxılmalıdır (məsələn, İranda əhalinin yarısından çoxunu təşkil edən fars xalqı ilə İran vətəndaşları olan Azərbaycan xalqının əhəmiyyətli dərəcədə təbii fərqləri kimi). Üçüncüsü, əgər süni fərqlər varsa, bunların yaranma səbəbləri, hansı istiqamətdən yaradılması və ayrılma seçkilik ünsürləri təhlil edilməlidir, məsələn əvvəldə bəhs etdiyimiz hüquq müdafiə vasitələri prizmasından və digər yönlərdən həmin xalqların hüquqlarının məhdudlaşdırılması dövlət siyasətinin bir parçasına çevrilmişdirmi? Süni fərqlər xalqların ayrılma hüququ yaradırmı? Dördüncüsü, əvvəldə irəli sürdüyümüz iki fikrin (*xalq nə istədiyini bilir; xalq başqalarının hüquqlarını poza bilməz*) qarşılıqlı əlaqəsi yaddan çıxarılmamalıdır. Sonuncusu, hər bir xalq/millət unikal olduğundan hər zaman ümumi formalaşdırdığımız fikirlərlə bərabər hər bir dövlətin və xalqın özünəməxsus əlamətlərinin nisbətində diqqət yetirilməlidir.

Təkliflərimizə baxmayaraq, bildiririk ki, mövzunun mürəkkəbliyi və qismən xaotikliyi müxtəlif insanların ona fərqli münasibət bəsləməsi ilə nəticələnə bilər. Bu baxımdan təkliflərimiz həm tək-tək, həm də məcmu halında bütün tənqidlərə açıqdır. Hesab edirik ki, bir tərəfdən, bu cür kompleks baxış bucağı olmadan xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ konkretləşə bilməz, bu da onun qeyri-obyektiv təfsirlərinin sayını artırmış olar. Digər tərəfdən, təkliflər texnologiyaların inkişafı nəticəsində öz aktuallığını itirə bilər ki, zənnimizcə, bu aspektdən onlar daim təkmilləşdirilməlidir.

İstinadlar:

1. Shangina L. “The Demographic situation in Ukraine: Present State, Tendencies and Predictions”. Connections, Vol. 1, No. 2 (April 2002), pp. 51-70.

2. Указ Президента РФ от 21.02.2022 N 71 "О признании Донецкой Народной Республики". URL: <https://rulaws.ru/president/Ukaz-Prezidenta-RF-ot-21.02.2022-N-71/> (son baxış 01.12.2023).

3. Указ Президента РФ от 21.02.2022 N 72 "О признании Луганской Народной Республики". URL: <https://rulaws.ru/president/Ukaz-Prezidenta-RF-ot-21.02.2022-N-72/> (son baxış 01.12.2023).

4. Указ Президента РФ от 29.09.2022 N 685 "О признании Запорожской области". URL: <https://rulaws.ru/president/Ukaz-Prezidenta-RF-ot-29.09.2022-N-685/> (son baxış 01.12.2023).

5. Указ Президента РФ от 29.09.2022 N 686 "О признании Херсонской области". URL: <https://rulaws.ru/president/Ukaz-Prezidenta-RF-ot-29.09.2022-N-686/> (son baxış 01.12.2023).

6. "The State Duma of the Russian Federation ratified treaties and adopted laws on accession of DPR, LPR, Zaporozhye and Kherson regions to Russia". Official website of the State Duma. URL: <http://duma.gov.ru/en/news/55407/> (son baxış 01.12.2023).

7. Кошкин А.П., Черданцев В.В. "Право на самоопределение в политических коллизиях современности: Крым и Косово". Вестник экономики, права и социологии, 2016, № 2. Сс. 273-278.

8. İsmayilov X.C. "Azərbaycanda yerli özünüidarəetmənin təşkili və fəaliyyətinin normativ hüquqi əsasları (tarixi-hüquqi təhlil)". Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı, 2015, 342 səh.

9. Kalaycı H. "Kendi kaderini tayin hakkı kimin hakkı?" Liberal Düşünceler Dergisi, Kış-Bahar 2009, Sayı: 53-54, ss. 179-197.

10. Sönmez İ. "Ulusların kendi kaderini tayin hakkı". Doktor Tezi. İstanbul Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü. 2019, 295 syf.

11. Mönteskyö Ş.L. "Kanunların ruhu üzerine". İstanbul: Hiperlink yayımları, 2014, 600 syf.

12. Brilmayer L. "Secession and Self-Determination: A Territorial Interpretation". Yale Journal of International Law Vol. 16:177, 1991, pp. 177-202.

13. Dalar M. "Kendi kaderini tayin hakkı kavramı, federasyon ve Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi". Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 20, Sayı: 32, 2015, ss. 13-57.

14. Məmmədov M. "Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hüquqi aspektləri". Caucasian Review of International Affairs, vol. 1 (1) – winter 2006, ss. 71-88.

15. Kirgis F.L. "Degrees of Self-Determination in the United Nations Era", 88 American Journal of International Law, 304 (1994), pp. 304-310.

16. XV (1541) Resolution of GA of the United Nations. URL: <https://www.ilsa.org/Jessup/Jessup10/basicmats/ga1541.pdf> (son baxış 01.12.2023).

17. Kahraman A.A. "Uluslararası hukukta yerli halkların statüsü ve tanınan halklar". İnsan Hakları Yıllığı: Cilt 39, 2021, s. 35-54.

18. Sterio M. "The Right to Self-Determination under International Law "Selfi stans", secession, and the rule of the great powers". New York: Routledge, 2013, 208 pages.

19. Гарцль Б. "Открытие ящика пандоры, или как право на самоопределение разжигает обманчивые страсти (Некоторые международно-правовые аспекты независимости Косова)". Труды Института государства и права РАН. 2018. Том 13. № 5, сс. 92-116.

20. Кошкин А.П., Черданцев В.В. "Право на самоопределение в политических коллизиях современности: Крым и Косово". Вестник экономики, права и социологии, 2016, № 2, сс. 273-278.

21. Saul M. "The Normative Status of Self-Determination in International Law: A Formula for Uncertainty in the Scope and Content of the Right?" Human Rights Law Review 11:4, 2011, pp. 609-644.

22. Lenin V.İ. "İnqilabçı proletariat və millətlərin təyini-müqəddərat hüququ". Məsul redaktor: Mamedov. Bakı, Fırqənəşr, 1934, 70 səh.

23. Rudolf A.M. "National self-determination, as understood by Lenin and Bolsheviks". Lithuanian History Studies (13), 2008, pp. 21-39.

24. Bouring B. "Marx, Lenin and Pashukanis on self-determination: Response to Robert Knox". Historical materialism 19 (2), 2011, pp. 113-127.

25. Collins Dictionary.

URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/ethnic-minority> (son baxış 01.12.2023).

26. Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. minority. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/minority> (son baxış 01.12.2023).
27. Xrapanyuk V.N. “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı, 2013, 248 səh.
28. Türkiyə Respublikasının Konstitusiyası <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2709.pdf> (son baxış 01.12.2023).
29. Belarus Respublikası Konstitusiyası <https://president.gov.by/ru/gosudarstvo/constitution> (son baxış 01.12.2023).
30. RF Konstitusiyası <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-3.htm> (son baxış 01.12.2023).

A PROPOSED NEW APPROACH TO THE CONCEPT OF “PEOPLE” IN THE LIGHT OF THE PROBLEM OF PEOPLES’ RIGHT TO SELF-DETERMINATION

Siyavush Bagirov*

Abstract

The issues arising from the rather abstract nature of the right of peoples to self-determination - the topic of this article - remain prominent on a global and regional scale, despite the fact that this right has been extensively studied in the literature and the subject of hundreds of articles. With this in mind, the article presents the innovative and complex method with specific provisions after presenting a traditional approach to the concept of “people”. The article made use of recent occurrences, a number of court cases, and scientific articles. The approach is deemed subject to criticism in the final part, which also highlights the need for development at every stage.

Keywords: *self-determination, Woodrow Wilson, 14 principles, Kosovo judgement, International Court of Justice, autonomy.*

ПРЕДЛАГАЕМЫЙ НОВЫЙ ПОДХОД К ПОНЯТИЮ «НАРОД» В СВЕТЕ ПРОБЛЕМЫ ПРАВА НАРОДОВ НА САМООПРЕДЕЛЕНИЕ

Сиявуш Багиров*

Резюме

Хотя право народов на самоопределение, которому посвящена статья, широко анализируется в литературе и о нем написаны сотни статей, проблемы, вытекающие из довольно абстрактного характера этого права, все еще выделяются в глобальном и региональном масштабе. Учитывая это, в статье сначала показан традиционный подход к понятию «народ», а затем с конкретными положениями представлен предлагаемый новый и сложный метод. В ходе статьи использованы текущие события последних лет, различные судебные дела и научные публикации. В заключительной части подход объявляется открытым для критики и подчеркивается необходимость совершенствования в каждом периоде.

Ключевые слова: *самоопределение, Вудро Вильсон, 14 принципов, решение Косово, Международный Суд, автономия.*

---

* Bachelor's student, Baku State University

* бакалавр, Бакинский государственный университет